

Ἡ περὶ τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας παράδοση καὶ οἱ σχετικὲς ἀπόψεις τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ

Τὸ θέμα τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ «στασιαζόμενα» ζητήματα τῆς λατρευτικῆς μας ζωῆς. Καὶ τοῦτο διότι ἐνῶ σὲ ὅλα τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὶς ἱερὲς τελετὲς οἱ εὐχὲς τὶς ὁποῖες ἀναπέμπει ὁ ἱερέας κατὰ βάσιν ἀναγινώσκονται εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ¹, στὴν περίπτωση τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας ἱστορικὰ ἀπὸ τὸν 5^ο μ.Χ. αἰῶνα ἕως καὶ σήμερα παρατηρεῖται μία συνεχὴς ἐναλλαγὴ μεταξὺ ἐκφώνου (ἀκουστῶς) καὶ μυστικῆς (ἡσυχῶς) ἐκφορᾶς των.

Ὅπως συμβαίνει σὲ διάφορα λειτουργικὰ θέματα ἔτσι καὶ σ' αὐτὸ τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς πηγὲς ὅτι δὲν ὑπάρχει πάντοτε μία ἐνιαία γραμμὴ. Δὲν εἶναι λάθος νὰ μιλάμε γιὰ ἓναν συνεχῆ ἐμπλουτισμὸ τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ γιὰ μίαν προσαρμοστικότητα ἀνάλογα μὲ τὶς συνθῆκες καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τὶς «ζυμώσεις» στὴ λειτουργικὴ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας².

1. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π. Ν., *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πράξις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ ἡ ἐκφώνησις τῶν εὐχῶν τῆς Λειτουργίας*, Ἀθῆναι 1949, σσ. 61-62. Βλ. καὶ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., *Λειτουργικὴ Α΄. Εἰσαγωγὴ στὴ θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 205. Ὁ Καθηγητὴς τῆς Λειτουργικῆς κ. Γεώργιος Φίλιας στὴ σχετικῇ μὲ τὸ ἐν λόγω θέμα Διδακτορικῇ του Διατριβῇ ἔχει ἐντοπίσει ποιῆς κατὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση εὐχὲς ἀναγινώσκονται «ἐκφώνως» (εἰς ἐπήκοον) καὶ ποιῆς «μυστικῶς» ἢ «χαμηλοφώνως» (*Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ Λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, κατὰ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια η΄-ιδ΄ αἰώνων*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆναι 1997, σσ. 77-128, 217 ἔξ.).

2. ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν...* (Διδ. Διατριβή), σ. 47. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., «Τὸ σταθερὸ καὶ τὸ μεταβλητὸ στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία», ἐν *Θεολογία* 70 (1999), σ. 7-55.

Ἡ Καινὴ Διαθήκη εἶναι ὁ πρῶτος μάρτυρας ὅτι ὅλα τὰ ἱερά κείμενα, ἐπομένως καὶ οἱ ὅποιες εὐχές, λέγονταν εἰς ἐπήκοον τῶν παρευρισκομένων³. Καὶ τοῦτο προκειμένου νὰ ὠφελεῖται ὁ λαὸς κάνοντας καλὴ χρῆση τῶν διαφόρων χαρισμάτων, ὅπως π.χ. αὐτὸ τῆς γλωσσολαλίας⁴. Ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν Παῦλος δὲν ἐστιάζει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ λειτουργικοῦ καὶ προσευχητικοῦ λόγου, ἀλλὰ ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν οἰκοδομὴ καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, κάτι τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν κατανόηση τῶν ὄσων λέγονται «ἐν ἐκκλησίᾳ»⁵.

Πιὸ συγκεκριμένα ὁ ἀπόστολος ἐπισημαίνει ὅτι ἐκεῖνος ποὺ γλωσσολαλεῖ «οὐκ ἀνθρώποις λαλεῖ, ἀλλὰ τῷ Θεῷ· οὐδεὶς γὰρ ἀκούει, πνεύματι δὲ λαλεῖ μυστήρια»⁶. Ἐκεῖνος ὁμῶς ποὺ προφητεύει «ἀνθρώποις λαλεῖ οἰκοδομὴν καὶ παράκλησιν καὶ παραμυθίαν. Ὁ λαλῶν γλώσση ἑαυτὸν οἰκοδομεῖ, ὁ δὲ προφητεύων ἐκκλησίαν οἰκοδομεῖ»⁷. Γι' αὐτὸ καὶ αὐτὸς ποὺ προφητεύει εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ γλωσσολαλεῖ, ἀφοῦ εἶναι σὲ θέση νὰ δίδει στὸ λαὸ τοῦ

3. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι αὐτὸ τοῦ εὐνοῦχου τῆς Κανδάκης ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου εἶχε μεταβεῖ γιὰ νὰ προσκυνήσει, καθόταν στὸ ἀμάξι του καὶ ἐνώπιον τοῦ Φιλίππου «ἀνεγίνωσκε τὸν προφήτην Ἡσαΐαν. Εἶπε δὲ τὸ Πνεῦμα τῷ Φιλίππῳ· πρόσελθε καὶ κολλήθητι τῷ ἄρματι τούτῳ. Προσδραμῶν δὲ ὁ Φίλιππος ἤκουσεν αὐτοῦ ἀναγινώσκοντος τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, καὶ εἶπεν· ἄρα γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις;» (Πράξ. 8, 29-31). Περὶ αὐτοῦ βλ. ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., ὁ.π., σ. 33. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λατρείας (μὲ ἀφορμὴ μία εἰσήγησις)», ἐν *Θεολογία* 74 (2003), σ. 122. ΔΙ CAPIA F., «Osservazioni sulla lettura e sulla preghiera ad alta voce presso gli antichi», ἐν ΔΙ CAPIA F., *Scritti minori*, Roma, Desclee 1959, σ. 38. Κατὰ τὸ μυστικὸ δεῖπνο ἐπίσης ἢ ἐπὶ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου «εὐχαριστία» τοῦ Κυρίου ἦταν ἀκουστὴ ἀπὸ τοὺς μαθητές. Ἀλλὰ καὶ οἱ προσευχῆς γιὰ τίς ὁποῖες γίνεται λόγος στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, τόσο αὐτὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας (Πράξ. 2, 42), ὅσο καὶ αὐτὲς ποὺ εἶχαν συλλογικὸ χαρακτῆρα (Πράξ. 4, 24) ἀκούγονταν ἀπὸ ὅλους. Βλ. σχετικὰ ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., «Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν...» (Διδ. Διατριβή), σσ. 32-33. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λατρείας (μὲ ἀφορμὴ μία εἰσήγησις)», ὁ.π., σσ. 120-122.

4. Α' Κορ. 14, 1-25. π. ΤΖΕΡΠΟΥ Δ. Β., *Λειτουργικὴ Ἀνανέωση. Δοκίμια λειτουργικῆς ἀγωγῆς κλήρου καὶ λαοῦ Α'* [Σύγχρονοι Λειτουργικοὶ Προβληματισμοί, 2], ἐκδ. «Τήνος», Ἀθήνα 2001, σ. 47.

5. Α' Κορ. 14, 19. Βλ. καὶ ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., «Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν...» (Διδ. Διατριβή), σ. 33. ΜΠΑΡΟΥΣΗ Ν. (Ἀρχιμ.), «Ἡ ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας», ἐν Α' *Λειτουργικὸ Συνέδριο. Τὸ μεγαλεῖο τῆς θείας Λατρείας, παράδοσις ἢ ἀνανέωσις*; 27 Φεβρουαρίου-1 Μαρτίου 2002, *Θεοδρομία*, ἔτος Δ', τεύχη 1-2, Ἰανουάριος-Σεπτέμβριος 2002, σ. 159.

6. Α' Κορ. 14, 2.

7. Α' Κορ. 14, 3-4.

Θεοῦ «εὐσημον (κατανοητόν) λόγον»⁸, ὁ ὁποῖος δὲν κάνει τοὺς ἀνθρώπους ξένους μεταξύ των, ἀλλὰ λειτουργεῖ «πρὸς τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἐκκλησίας»⁹. Στὴ βάση αὐτὴ συμμετέχει καὶ ὁ λαὸς στὰ λεγόμενα, ἐφόσον προσεύχεται «τῷ πνεύματι», προσεύχεται «καὶ τῷ νοῦ»¹⁰. Ἔχει μάλιστα τὴ δυνατότητα καὶ ὁ πλέον ἀπλὸς νὰ ἐκφρασθεῖ μὲ τὸ «Ἀμήν» ἀπαντώντας σὲ ὅσα ἀκούει. Ἔτσι «τὰ κρυπὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ φανερὰ γίνεται»¹¹, ἡ δὲ Ἐκκλησία κατηχεῖται καὶ οἰκοδομεῖται ἐφόσον ἀναιρεῖται πλέον ἡ ἔνστασις τοῦ ἀποστόλου ὅτι «σὺ μὲν γὰρ καλῶς εὐχαριστεῖς, ἀλλ' ὁ ἕτερος οὐκ οἰκοδομεῖται»¹².

Αὐτὴ ἡ ἐμπειρία τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ δὴ ἡ διδασκαλία τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἐπηρέασε καὶ τὴ λειτουργικὴ πράξι τῶν ἐπομένων πέντε αἰώνων, ὅπου μέσα ἀπὸ συγκεκριμένες μαρτυρίες φαίνεται ὅτι ἡ ἀνάγνωση τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν ἦταν εἰς ἐπήκοον τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Κάτι διαφορετικὸ θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα στὴν ἐνότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ἡ ὁποία τονιζόταν πάρα πολὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ· «Καὶ ἡμεῖς –γράφει Κλήμης ὁ Ρώμης– ἐν ὁμονοίᾳ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναχθέντες τῇ συνειδήσει, ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος βοήσωμεν πρὸς αὐτὸν ἐκτενῶς, εἰς τὸ μετόχους ἡμᾶς γενέσθαι τῶν μεγάλων καὶ ἐνδόξων ἐπαγγελιῶν αὐτοῦ»¹³.

Ὁ ἅγιος Ἰουστίνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, († 165) γράφει ὅτι «ὁ προσεστῶς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὄση δύναμις αὐτῶ, ἀναπέμπει καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἀμήν» πρὶν ἀκριβῶς τὴ θεία μετάληψη. Τὸ «ὄση δύναμις αὐτῶ», ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ λαοῦ μὲ τὸ «Ἀμήν» ὑποδηλώνουν τὴν εἰς ἐπήκοον ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν¹⁴. Στὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση τοῦ Ἰππολύτου (3^{ος} μ.Χ. αἰ.) γίνεται μὲν λόγος γιὰ σιωπηρὴ προσευχὴ τῶν πιστῶν, ἀλλὰ κατὰ τὴν χειροτονία τοῦ Ἐπισκόπου¹⁵. Ἡ ὅλη Ἀναφορὰ ὁμῶς τῆς θείας Λειτουργίας

8. Α' Κορ. 14, 9.

9. Α' Κορ. 14, 12.

10. Α' Κορ. 14, 15.

11. Α' Κορ. 14, 25.

12. Α' Κορ. 14, 17-18. Βλ. καὶ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., ὁ.π., σ. 205.

13. Ἐπιστολὴ Α', 34, 7, ΒΕΠΕΣ 1, 1955, σ. 26.

14. Α' Ἀπολογία 67, 3-5, ΒΕΠΕΣ 3, 1955, σ. 198 (16-20). PG 6, 429 BC. ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν... (Διδ. Διατριβή), σ. 35.

15. BOTTE B., *La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte* (Essai de reconstitution), [Σειρὰ Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster West., Aschendorf 1963, σ. 6 (1-3): «*Omnem autem silentium habeant, orantes in corde propter discensionem spiritus*».

λέγεται εἰς ἐπήκοον καθόσον ἀφορᾷ τόσο τὸν προεστῶτα τῆς συνάξεως Ἐπίσκοπο, ὅσο καὶ τοὺς συνευχομένους πιστούς¹⁶.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ θεολόγος († 390) ἀναφερόμενος στὸν ὀσιακὸ θάνατο τοῦ Ἐπισκόπου πατέρα του καὶ μιλώντας γιὰ τὴν τελευταία θεία Λειτουργία, τὴν ὁποίαν ἐκεῖνος τέλεσε κοντὰ στὴ νεκρική κλίνη, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ εἰς ἐπήκοον ἀνάγνωσις τῶν εὐχαριστιακῶν ρημάτων ἦταν κάτι τὸ σὺνηθες¹⁷. Τὰ «μυστικά» γιὰ τὰ ὁποῖα κάνει λόγο ἐδῶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος σχετίζονται μὲ τὴν ἱερότητα τῶν ζητημάτων τῆς πίστεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καὶ εἰδικότερα μὲ τὴ στάση τῆς γυναίκας ἀπέναντι σ' αὐτά¹⁸. Τὸ ἴδιο καὶ «τὸ σιωπῇ τιμᾶσθαι τὰ ἅγια» δὲν ἀναφέρεται στὸν τρόπο ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν, ἀλλὰ στὴ συμπεριφορὰ καὶ τὴ στάση τῆς γυναίκας ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ¹⁹.

Γιὰ τὴ σιωπώμενη καὶ μυστικὴ παράδοση²⁰, τὴν ἀπόρρητο διδασκαλία²¹ καὶ «τὰ ἄγραφα τῆς Ἐκκλησίας μυστήρια»²² κάνει λόγο καὶ ὁ μέγας Βασίλειος († 379) ἀναφερόμενος στὴν «ἐν τοῖς μυστηρίοις»²³, τὶς ἱεροτελεστιῆς δηλαδὴ τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας²⁴, ὁμολογία καὶ διάσωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως καὶ παράδοσης²⁵. Στὴ μυστηριακὴ ζωὴ καὶ τὴ λειτουργικὴ πράξι

16. ΒΟΤΤΕ Β., ὁ.π., σσ. 3 (σημ. 2)· 10 (20) - 12 (5): Ὁ Ἐπίσκοπος μετὰ τὴ χειροτονία του κρατᾷ τὴν προσφορὰ τοῦ λαοῦ καὶ «λέγει εὐχαριστῶν: Ὁ Κύριος μεθ' ἡμῶν. Καὶ ὅλοι λέγουν καὶ μετὰ τοῦ πνευματῶς σου...». «*Dicat gratis agens: Dominus vobiscum. Et omnes dicant: Et cum spiritu tuo...*». Βλ. καὶ ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., «Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λατρείας (μὲ ἀφορμὴ μίᾶ εἰσήγησις)», ὁ.π., σσ. 127-128.

17. Λόγος ΙΗ', Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου ΚΘ', PG 35, 1021 A: «Ἐἶτα ἐπειπὼν τὰ τῆς εὐχαριστίας ῥήματα οὕτως, ὡς σὺνηθες, καὶ τὸν λαὸν κατευλογήσας, πάλιν τῆς κλίνης γίνεται...». Βλ. καὶ ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν... (Διδ. Διατριβή), σ. 41.

18. Ὁ.π., Θ', PG 35, 996 B: «...ὅτι πίστεως ἦν εὐρήματα καὶ πνευματικῆς ζέσεως ἐγχειρήματα. Οἷον τὸ μήποτε φωνὴν αὐτῆς ἐν ἱεροῖς ἀκουσθῆναι συλλόγοις ἢ τόποις, ἔξω τῶν ἀναγκαίων καὶ μυστικῶν». Βλ. καὶ ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν... (Διδ. Διατριβή), σ. 42.

19. Ὁ.π., Ι, PG 35, 996 C. Πρβλ. Α' Κορ. 14, 34: «Ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων, αἱ γυναῖκες ὑμῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις σιγάτωσαν· οὐ γὰρ ἐπιτέτραπται αὐτῆς λαλεῖν».

20. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 27, 66, ἐκδ. BRUCHE B., SC 17bis, 1968, σ. 482 (24) (=PG 32, 188 C).

21. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., SC 17bis, 482 (29) (=PG 32, 188 C).

22. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., 27, 67, SC 17bis, 486 (96-97) (=PG 32, 192 C-193 A).

23. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., 27, 68, SC 17bis, 490 (13) (=PG 32, 193 C).

24. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοσις, μτφρ. Δ. Γ. Τσάμη, ἐκδ. Π. Πουρναροῦ, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 119.

25. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., 27, 66, SC 17bis, 478-479 (15·1-4) (=PG 32, 188 A): «Τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καὶ κηρυγμάτων τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δὲ ἐκ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ παραδεξάμεθα».

έχουν διασωθεῖ ἔθιμα τὰ ὅποια κατὰ ἓνα μυστικό καὶ ἀπόρρητο τρόπο ἐκφράζουν σωτήριες δογματικὲς ἀλήθειες. Ὁ τρόπος π.χ. μετὸν ὅποιον βαπτίζομασθε ἐκφράζει καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως στὴν Ἁγία Τριάδα τὴν ὁποίαν καὶ ὁμολογοῦμε²⁶. Ἐὰν συνέβαινε κάτι διαφορετικὸ αὐτὸ θὰ σήμαινε κατάλυση τῶν πάντων καὶ καινοτομία ἀπαράδεκτη²⁷.

Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ συνδεδεμένα μετὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ ὁμολογία ἔθιμα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ «τὰ τῆς ἐπικλήσεως ῥήματα ἐπὶ τῇ ἀναδείξει τοῦ ἄρτου τῆς Εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου τῆς εὐλογίας»²⁸, ἡ Ἐκκλησία μᾶς τὰ διέσωσε ἀρχικὰ ὄχι «κρυφίως», ἀλλὰ «ἐκ τῆς ἀγράφου διδασκαλίας»²⁹. Στὴ βάση τοῦ «μὴ δότε τὸ ἅγιον τοῖς κυσίν»³⁰ καὶ μετὰ δεδομένο τὸ θεσμὸ τῶν κατηγουμένων καὶ τῶν ἀμυήτων ἔπρεπε τὸ ἀποκαλυπτόμενο στὴ θεία Εὐχαριστία μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας καὶ τῆς ἀνθρώπινης σωτηρίας νὰ διαφυλαχθεῖ ἀπὸ κάθε κοινολογία καὶ βεβήλωση³¹. «Οὐκ ἐκ τῆς ἀδημοσιεύτου ταύτης καὶ ἀπορρήτου διδασκαλίας, ἦν ἐν ἀπολυπραγμονήτῳ καὶ ἀπεριεργάστῳ σιγῇ οἱ πατέρες ἡμῶν ἐφύλαξαν, καλῶς ἐκεῖνο δεδιδασμένοι, τῶν μυστηρίων τὸ σεμνὸν σιωπῇ διασώζεσθαι; Ἄ γὰρ οὐδὲ ἐποπτεύειν ἔξεστι τοῖς ἀμυήτοις»³².

Ἡ «πειθαρχία τῆς μυστικότητος» λοιπὸν («*disciplina arcani*»), καὶ τὰ περὶ ἀγράφου καὶ ἀπορρήτου διδασκαλίας, πὺν ἴσχυαν ἀπὸ τὸν 3^ο ἕως τὸν 5^ο αἰ., ἀφοροῦσαν τοὺς ἀμυήτους καὶ εἶχαν «*προτίστως μορφωτικὸν καὶ διδακτικὸν σκοπὸν*»³³. Ἀντιθέτως οἱ βαπτισμένοι καὶ μεμνημένοι στὴν πίστι τῆς Ἐκκλη-

26. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., 27, 67, 68, SC 17bis, 488 (5-7)· 490 (14-17) (=PG 32, 193 A· 193 C): «Ὡς βαπτίζομεθα οὕτω καὶ πιστεύειν ὀφείλοντες, ὁμοίαν τῷ βαπτίσματι τὴν ὁμολογίαν κατατιθέμεθα... Τὸ γὰρ ἐπὶ τοῦ βαπτίσματος συναριθμηθὲν ἀναγκαίως φήθημεν δεῖν καὶ ἐπὶ τῆς πίστεως συναρμόσαι. Τὴν δὲ ὁμολογίαν τῆς πίστεως, οἷον ἀρχὴν τινα καὶ μητέρα τῆς δοξολογίας ἐποιεσάμεθα».

27. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., SC 17bis, 490 (17-22) (=PG 32, 193 C): «Ἡ ἐν τούτοις καινοτομία τοῦ παντός ἐστὶ κατάλυσις».

28. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., 27, 66, SC 17bis, 480 (15-16) (=PG 32, 188 B).

29. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., 27, 66, SC 17bis, 480 (20-21) (=PG 32, 188 B).

30. *Ματθ.* 7, 6.

31. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ Γ., ὁ.π., σσ. 120-123. Βλ. καὶ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., «Τὸ πνεῦμα τῆς θείας Λατρείας», ἐν *Λειτουργικὰ Θέματα Α΄*, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 24-26.

32. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ὁ.π., SC 17bis, 482 (29-32) (=PG 32, 188 C-189 AB). Γενικότερα γὰρ τὴν ἔννοια τῆς ἀγράφου Παραδόσεως κατὰ τὸ Μέγα Βασίλειον βλ. ΚΡΙΚΩΝΗ Χ. Θ., *Πατερικὰ Θεολογικὰ Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 115-133.

33. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ Γ., ὁ.π., σ. 120.

σίας ήταν παρόντες κατά την τέλεση της θείας Λειτουργίας, έβλεπαν και άκουγαν όσα λέγονταν, ψάλλονταν και διαβάζονταν σ' αυτήν³⁴. Η έξέλιξη όμως των πραγμάτων έδειξε ότι τα περι μυστικότητας όσον άφορα άρχαίους-άποστολικούς θεσμούς άτόνησαν, και ή άγραφος παράδοση καταγράφηκε και άναδείχθηκε. Μεταξύ αυτών που καταγράφηκαν είναι και ή επίκληση κατά τον καθάγιασμό των τιμών δώρων στη θεία Λειτουργία³⁵. Ο ίδιος μάλιστα ο Μέγας Βασίλειος πού, όπως είδαμε, μίλησε για τó σεσηγημένο μυστήριο, μάς παρέδωσε «έγγράφως» τó κείμενο της Άναφοράς της δικής του Λειτουργίας³⁶.

Με βάση τα παραπάνω άποδεικνύεται ότι κατά την περίοδο των πρώτων χρόνων της ζωής της Έκκλησίας «θεωρητικά δέν νοείται τέλεση της θείας Λειτουργίας ή των άλλων μυστηρίων και ιεροπραξιών και άναφορά ενύχων χωρίς αυτές νά είναι κατανοητές από τον λαό, από την Έκκλησία του Θεού, εκ μέ-

34. Ο άγιος Κύριλλος Έροσολύμων († 386) π.χ. έρμηνεύοντας στην Πέμπτη Μυσταγωγική Κατήχησή του τη θεία Λειτουργία, προφανώς του άγιου Ίακώβου, άναφέρεται με σαφήνεια στην ισχύουσα την έποχή εκείνη πράξη της εις έπήκοον άναγνώσεως των ενύχων («Μετά τουτο βοᾷ ο ίερεὺς· Ἄνω τὰς καρδίαις... Ἐἴτα ο ίερεὺς λέγει· Ἐὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ...». SC 126, 150-152). Ο ίερός Χρυσόστομος († 407) κάνει λόγο για «τὰς ενύχας του κοινου πληθους» (PG 56, 181-182) και για τó ότι «πάντες (κληρικοί και λαϊκοί) της αυτής ίσοπμίας άπολαύοντες κοινήν άναφέρομεν την θυσίαν, κοινήν την προσφοράν» (PG 63, 487). Οί Διαταγές των Άγίων Άποστόλων, κείμενο του τέλους του 4^{ου} μ.Χ. αί., πού διασώζει την μέχρι τότε λατρευτική πράξη της Έκκλησίας, προσδιορίζουν ποιά ενύχη άφορα προσωπικά τόν προεστώτα της συνάξεως Έπίσκοπο και λέγεται «καθ' έναντόν» (SC 336, 178) και έπιβεβαιώνουν την εις έπήκοον πάντων άνάγνωση της άγιας Άναφοράς, αλλά και των άλλων ενύχων («Ο δέ έπίσκοπος έπενχέσθω λέγων· Ο τόν ισχυρόν δήσας και πάντα τὰ σκεύη αυτού διαρπάσας...» (SC 336, 158)· «Και ο άρχιερεὺς εἰπάτω· Ἄξιον και δίκαιον ὡς ἀληθῶς πρό πάντων άνυμνεῖν σε...» (SC 336, 180). Ένδιαφέρον έπίσης παρουσιάζουν τὰ όσα λέγουν οί Άποστολικές Διαταγές για τó κλίμα της ήσυχίας, νηφαλιότητας, τάξεως και έγρηγόρσεως πού πρέπει νά επικρατεί στο Ναό κατά την τέλεση του μυστηρίου («Μετά δέ ταῦτα γινέσθω ή θυσία, έσῶτος παντός του λαου και προσευχομένου ήσυχως» SC 320, 320· «Και πάντες οί πιστοί κατά διάνοιαν υπέρ αυτών (των κατηχομένων) προσευχέσθωσαν λέγοντες· Κύριε έλέησον» SC 336, 152). Βλ. και ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., 'Ο τρόπος άναγνώσεως των ενύχων... (Διδ. Διατριβή), σσ. 42-44.

35. Γενικότερα για τó θέμα της έπικλήσεως βλ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ Π. (Μητρ. Τυρολόης και Σερεντίου), 'Ο καθάγιασμός των δώρων της θείας Εὐχαριστίας κατά τὰ λειτουργικά κείμενα και τὰ μαρτυρία των έκκλησιαστικων συγγραφέων Άνατολής και Δύσεως [Λειτουργικά Βλατάδων 3], Θεσσαλονίκη 2002'.

36. 32^{ος} Κανόνας της έν Τρούλλω Συνόδου, Mansi 11, 156. Βλ. και ΣΚΑΛΤΣΗ Π. Ι., «Ήμέρες και χρόνος τελέσεως της θείας Λειτουργίας του Μεγάλου Βασιλείου», έν Λειτουργικές Μελέτες II, έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 217.

ρους και για χάρη τῆς ὁποίας ἀναπέμπονται»³⁷. Ἀπὸ τὸ τέλος ὁμως τοῦ 5ου καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν 6^ο μ.Χ. αἰ. παρατηρεῖται μία διαφορική πρακτικὴ στοῦ θέματος αὐτοῦ καὶ ἡ Ἐκκλησία υἰοθετεῖ τὴ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας. Ἐνδεικτικὰ αὐτῆς τῆς τάσης εἶναι τὰ ὅσα σημειώνονται στοῦ περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας ἔργο τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ὁ μυστικιστικὸς χαρακτήρας τοῦ ὁποίου ἐπηρέασε ἀσφαλῶς καὶ τὴν μετέπειτα ἐρμηνευτικὴ παράδοση τῆς θείας Λειτουργίας: «Τὰς δὲ τελεστικὰς ἐπικλήσεις οὐ θεμιτὸν ἐν γραφαῖς ἀφερμηνεύειν οὐδὲ τὸ μυστικὸν αὐτῶν, ἢ τὰς ἐπ' αὐταῖς ἐνεργουμένας δυνάμεις ἐκ τοῦ κρυφίου πρὸς τὸ κοινὸν ἐξάγειν»³⁸.

Ἐνῶ βέβαια ὁ ἅγιος Διονύσιος κάνει λόγο γιὰ τὸ «μυστικῶς» μόνο τῶν τελεστικῶν ἐπικλήσεων μὲ τὶς ὁποῖες, διὰ τῆς παρουσίας τοῦ παναγίου Πνεύματος, καθαγιάζονται τὰ τίμια δῶρα κατὰ ἕνα τρόπο πού δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταλάβει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, αὐτὸ ἐπεκτάθηκε σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς εὐχὲς τῆς θείας Λειτουργίας, ἀκόμη καὶ σ' αὐτὲς πού εἶναι μεταγενέστερες, ὅπως π.χ. οἱ εὐχὲς τῶν ἀντιφῶνων³⁹. Λόγοι πρακτικοί, θεωρητικοί καὶ ἄλλοι συνέβαλαν ὥστε νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν. Οἱ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος π.χ. ἀναγιγνωσκόμενες εὐχὲς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀκούγονται ἔξω, πολὺ περισσότερο σὲ ἐποχὲς πού δημιουργήθηκαν μεγάλοι Ναοὶ καὶ τὰ τέμπλα ἀνυψώθηκαν⁴⁰. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι εὐχὲς πού λέγονται ἐκτὸς τοῦ ἁγίου βήματος, ὅπως οἱ εὐχὲς τῶν μυστηρίων ἀλλὰ καὶ ἡ ὀπισθάμβωνος τῆς θείας Λειτουργίας, λέγονται εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ⁴¹. Ἡ ἐκκοσμίκευση ἐπίσης, ἡ μὴ διευκόλυνση τοῦ λαοῦ στὴν ψαλμωδία καὶ ἡ μετὰ τὸν 6ο αἰ. ἀντικατάστασή του ἀπὸ τοὺς χοροὺς τῶν ψαλτῶν συνέβαλαν τὰ μέγιστα στὴ νέα ἐξέλιξη ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα τοῦ τρόπου ἀπόδοσης τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας⁴².

37. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς Ἀπορίας, τόμ. Ε΄*, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2003, σ. 192.

38. 7, 10, PG 3, 565 C.

39. ΜΑΤΕΟΣ J., *La celebration de la parole dans la liturgie byzantine*, ἐν [Orientalia Christiana Analecta 191], Rome 1971, σσ. 27-68. Βλ. καὶ ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. - ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Χ. - ΣΚΑΛΤΣΗ Π., *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* [Θεία Λατρεία καὶ Παιδεία, 1], Θεσσαλονίκη 2002³, σσ. 133-140.

40. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., *Λειτουργικὴ Α΄ Εἰσαγωγή στὴ θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2000³, σ. 206.

41. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., *Ἀπαντήσεις...*, τόμ. Ε΄, σσ. 192-193.

42. ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν...* (Διδ. Διατριβή), σ. 51. π. ΤΖΕΡΠΟΥ Δ. Β., *Λειτουργικὴ Ἀνανέωση...*, σ. 48.

Ἀπὸ θεωρητικῆς πλευρᾶς καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας μυστικῶς εἶχε ἡ περὶ τῆς ἐπικλήσεως ἀναπτυχθεῖσα μετὰ τὸν 4^ο αἰ. θεολογία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ στιγμή αὐτὴ πρέπει νὰ προσεγγίζεται μὲ ἱερότητα, φόβο καὶ δέος καὶ νὰ μὴ ἀκούγονται πρὸς τὰ ἔξω τὰ καθαγιαστικά λόγια⁴³. Ἡ «θεολογική» αὐτὴ ἐπιχειρηματολογία ἀντιμετωπίσθηκε μὲ τὴν 137^η Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ ὁποία προέτρεπε τοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς πρεσβυτέρους «μὴ κατὰ τὸ σεσιωπημένον, ἀλλὰ μετὰ φωνῆς τῷ πιστοτάτῳ λαῷ ἔξακουομένης τὴν θείαν προσκομιδὴν καὶ τὴν ἐπὶ τῷ ἀγίῳ βαπτίσματι προσευχὴν ποιεῖσθαι, πρὸς τὸ καντεῦθεν τὰς τῶν ἀκουόντων ψυχὰς εἰς πλείονα κατάνυξιν καὶ τὴν πρὸς τὸν δεσπότην Θεὸν διανίστασθαι δοξολογίαν»⁴⁴.

Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς προκλήθηκε τόσο ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ μὴ διαβάζονται καθόλου οἱ «μυστικῆς» εὐχῆς ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς⁴⁵, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς υἰοθέτησης τῆς μυστικῆς ἀναγνώσεως τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς ἀπὸ τοὺς Νεστοριανούς τῆς Βορειοανατολικῆς Συρίας⁴⁶, δὲν εἶχε κανένα οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν γενικεύθηκε καὶ ἐξαπλώθηκε καὶ στοὺς ἐπόμενους 7^ο καὶ 8^ο αἰῶνες. Μὲ τὸ θέμα ἀσχολήθηκε καὶ ἡ ΣΤ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (680-681), ἡ ὁποία μὲ τὸν 75^ο Κανόνα της ὀρίζει «τοὺς εὐχομένους ἐν Ἐκκλησίᾳ καὶ ψάλλοντας, μὴ ἀτάκτως προῖεσθαι καὶ ἐπιτεταμένους ἐπισκῆπτειν φωνάς, ἀλλ' ἐν συντετριμμένῃ καρδίᾳ καὶ ἤθει κατεσταλμένῳ καὶ νοῦ προσευχῇ τὰς εὐχὰς ποιεῖσθαι καὶ ψαλμωδίας, ἐφ' ᾧ τῷ τε ἐντὸς ἤθει, καὶ τῷ ἐκτὸς εἶδει, τοῦ Θεοῦ τὸ ἔλεον ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις ἐλκῦσαι»⁴⁷.

Ὁ προτεινόμενος τρόπος προσευχῆς ἀπηγεῖ ἀναμφίβολα τὸ πνεῦμα μίας λατρείας περισσότερο «μυστικῆς» παρὰ «ἐκδηλωτικῆς». Προφυλάσσεται ἔτσι ἡ θεία λατρεία ἀπὸ θεατρνισμούς, ἀταξίες καὶ ἀκρότητες. Φαίνεται ὅμως τὸ «μυστικῶς», πὺ ὡς λέξι ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἀλλὰ ὑπονοεῖται, δὲν σημαίνει ἀφώ-

43. ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., ὁ.π., σ. 51.

44. SCHOELL R. - KROLL G., *Corpus Juris Civilis*, τόμ. III, Berolini, Weidmannos 1899², σ. 699 (3-15). Βλ. καὶ ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π. Ν., *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς...*, σσ. 63-65.

45. ΜΠΑΡΟΥΣΗ Ν. (Ἄρχιμ.), «Ἡ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 171.

46. CONNOLLY R. H., *The Liturgical Homilies of Narsai* (Translated into English with an introduction), Cambridge, The University Press 1909. Βλ. καὶ ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν...* (Διδ. Διατριβή), σσ. 52-54.

47. ΡΑΛΛΗ Γ. Α. - ΠΟΤΛΗ Μ., *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων*, τόμ. ἔκτος, ἐκδ. Γρηγόρη, (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις ἔκδοση τοῦ 1859), Ἀθήνα 1992², σ. 297.

νως ἢ ἀπορρήτως μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀλλὰ σημαίνει τὴν μὲ πνευματικὲς προϋποθέσεις, μὲ συντετριμμένη καρδιά, μὲ καθαρὸ καὶ ἁγιασμένο ἀπὸ τὴν προσευχὴ νοῦ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν ἢ ψαλμωδία τῶν ὕμνων. Ἡ «συστολή» αὐτὴ κατὰ τὴν ὥρα τῆς λατρευτικῆς προσευχῆς ἀποτελεῖ θὰ λέγαμε τὴ βάση γιὰ τὴν υἰοθέτηση τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν χαμηλοφώνως κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ βυζαντινὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα, ὅπως ἔχει ἀποδείξει σχετικὴ ἐμβριθὴς ἔρευνα τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Λειτουργικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Γεωργίου Φίλια, δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς μαρτυρίες περὶ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας. Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες εὐχές, ὅπως π.χ. αὐτὴ τοῦ Χερουβικοῦ καὶ τῆς μικρῆς Εἰσόδου ποὺ σημειώνεται ὅτι διαβάζονταν μυστικῶς ἢ ἡ ὀπισθάμβωνος ποὺ λεγόταν εἰς ἐπήκοον, γιὰ τίς ὑπόλοιπες, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς, δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη περὶ μυστικῆς ἢ ἐκφώνου (εἰς ἐπήκοον) ἀναγνώσεώς των. Ἐκεῖνο ποὺ μαρτυρεῖται πάντοτε εἶναι ὁ ἐκφωνούμενος (ἐμμελῶς) ἐπίλογος τῶν εὐχῶν. Τὰ δεδομένα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐν λόγω ἔρευνα εἶναι ὅτι κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ οἱ εὐχές τῆς θείας Λειτουργίας διαβάζονταν χαμηλόφωνα, εἰς ἐπήκοον ὅμως τῶν παρισταμένων, μὲ ἐκφωνούμενο τὸν ἐπίλογο⁴⁸.

Στὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς περιόδου δύο μεγάλοι ἐρμηνευτὲς τῆς θείας λατρείας καὶ εἰδικότερα τῆς θείας Λειτουργίας, οἱ ἅγιοι Νικόλαος ὁ Καβάσιλας καὶ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, καταθέτουν τὴ δική τους ἐμπειρία καὶ θεολογία γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ μελέτη καὶ τῶν δύο ἐλάχιστες φορὲς συναντήσαμε τὸν ὄρο «μυστικῶς» καὶ τὸν ὄρο «εἰς ἐπήκοον» στὴν περίπτωση ποὺ ἀφορᾷ τὴν ὀπισθάμβωνο εὐχὴ.

Ὁ ἱερός Καβάσιλας († 1395) ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὀπισθαμβώνου εὐχῆς, τοῦ τρόπου καὶ τοῦ τόπου ἀπαγγελίας τῆς ἀντιδιαστέλλει τὴν εὐχὴ αὐτὴ ποὺ διαβάζεται ἔξω, ἀπὸ τίς ἄλλες ποὺ ἀναγινώσκονται ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος: «*Πρότερον μὲν γὰρ –γράφει– ἔνδον τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ, μηδενὸς ἀκούοντος, καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ἀποτεϊνόμενος εὐχεται· νῦν δὲ τοῦ θυσιαστηρίου ἐξεληθὼν καὶ τοῦ πλήθους μέσος γενόμενος, πάντων ἀκουόντων, τὴν ὑπὲρ τῆς*

48. ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν... (Διδ. Διατριβή), σσ. 219-256. Βλ. καὶ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., Ἀπαντήσεις..., τόμ. Ε', σσ. 189-191. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἀπαντήσεις..., τόμ. Δ', σσ. 26-30.

*Ἐκκλησίας καὶ πάντων τῶν πιστῶν κοινήν ποιεῖται δέησιν*⁴⁹. Δίδει μάλιστα καὶ τὴν ἐξῆς θεολογικὴ ἐρμηνεία, ὅτι ὁ ἱερεὺς ὄντας στὸ ἱερὸ βῆμα ἀνυψώνεται πρὸς τὸ Θεὸ καὶ εὐρισκόμενος ἔξω τοῦ βήματος κατεβαίνει στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνθρώπων «καὶ ὁ τρόπος τῆς εὐχῆς καὶ ὁ τόπος δεικνυσιν αὐτὸν καταβαίνοντα».

Ἡ αἰτιολογία –σημειώνει ὁ Καθηγητὴς Ἰωάννης Φουντούλης– εἶναι ἐμφανῶς ἀσθενής. Τὰ αἰτήματα τῆς ὀπισθαμβώνου εὐχῆς εἶναι κοινὰ μὲ ἀυτὰ τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας ἕως τὰ κατηχούμενα. Πρόκειται μάλιστα γιὰ αἰτήματα ποὺ δὲν σχετίζονται ἄμεσα πρὸς τὸ μυστήριον. «Ὅλες ἐξ ἄλλου εἶναι συντεταγμένες σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ ὡς λόγος πρὸς τὸν Θεὸ ὄχι μόνο τοῦ μεσιτεύοντος ἱερέως, ἀλλὰ ὀλοκλήρου τῆς ἱερᾶς συνάξεως, ὅλης τῆς Ἐκκλησίας»⁵⁰. Ἔτσι ἐνῶ θὰ ἦταν πολὺ δικαιολογημένο νὰ λέγονται εἰς ἐπήκοον, ὅπως καὶ ἡ ὀπισθαμβώνας, κατὰ τὸν Καβάσιλα διαβάζονται ἀπὸ τὸν ἱερέα «ἡσυχῇ καὶ καθ' ἑαυτὸν», ἦσυχά καὶ σιωπηλά, προφανῶς γιὰ τὸν ἱερέα «ἡσυχῇ καὶ καθ' ἑαυτὸν», ἦσυχά καὶ σιωπηλά, προφανῶς γιὰ τὸν ἱερέα ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος. Τὸ «μυστικῶς» πάντως δὲν ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ ἀφώνως, ἀλλὰ σημαίνει μὲ ἦσυχον, εἰρηνικὸ, μυσταγωγικὸ καὶ ἱεροπρεπῆ τρόπο.

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ὁ ἱερὸς Καβάσιλας ἀφήνει περισσότερα περιθώρια νὰ διαπιστώσουμε τὸν μυστηριακὸ-μυσταγωγικὸ μὲν, ἀλλὰ ὄχι ἄφωτον τρόπο ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας. Τὴν εὐχὴ τοῦ τρισαγίου π.χ. τὴν ἔχει στὴ σωστὴ τῆς θέσης πρὶν τὸν ὕμνον, χωρὶς νὰ σημειώνει πῶς διαβάζεται: «πρὸ τῆς ὑμνήσεως ταύτης ἱκετεύει τὸν Θεὸν δέξασθαι τὸν ὕμνον»⁵¹. Σ' ἄλλο σημεῖο γράφει: «ἐν ταῖς εὐχαῖς καὶ τοῦτο λέγεται: εὐχαριστοῦμεν καὶ ὑπερ αὐτῆς τῆς λειτουργίας, ἣν ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν δέξασθαι κατηξίωσας»⁵². Κάτι ποὺ λέγεται, ἔχει λόγον ποὺ ἀκούγεται ἀλλὰ δηλώνει τὸ μυστικὸν καὶ ἀόρατον τοῦ πράγματος: «γίνεται μὲν ἡ προσφορά, γίνεται δὲ ἀοράτως. Τὴν γὰρ θυσίαν ἀφανῶς ἡ χάρις ἐργάζεται διὰ τῶν τελεστικῶν εὐχῶν τοῦ ἱερέως. Οὐκοῦν ἔδει λόγων τῶν κηρυττόντων τὴν μὴ φαινομένην προσαγωγήν»⁵³. Ὅταν, λοιπόν, χρειάζονται λόγοι ποὺ διακηρῦσσουν τὴν μὴ φαινόμενη παρουσίαση πῶς μπορεῖ οἱ λόγοι αὐτοὶ νὰ εἶναι κρυφοί;

49. *Εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν*, SC 4bis, 304 (= PG 150, 489 B).

50. *Ἀπαντήσεις...*, τόμ. Ε', σσ. 194-195.

51. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 148 (= PG 150, 413 A).

52. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 290 (= PG 150, 413 A).

53. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 294 (= PG 150, 485 A).

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ ἱερός πατήρ κατανοεῖ τὸν λόγο τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας φαίνεται καὶ ἀπὸ μία ἄλλη θεολογικὴ παράμετρο τῆς ἐρμηνείας του. Μιλώντας γιὰ τὸν σκοπὸ καὶ τὸ ἔργο τῆς ἁγίας τελετῆς τῶν ἱερῶν μυστηρίων, ποὺ εἶναι ἀκριβῶς ἡ μεταβολὴ τῶν δώρων σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ὁ ἁγιασμός τῶν πιστῶν καὶ ἡ κληρονομία τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἀναφέρεται στὸν νοῦν τῆς ὅλης ἱερουργίας⁵⁴ καὶ στὴ σημασία ποὺ ἔχουν γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὅλα ὅσα γίνονται, λέγονται καὶ ἀκούγονται στὴ θεία Λειτουργία. «*Παρασκευὴ δὲ καὶ συντέλεια πρὸς ἐκεῖνο τὸ ἔργον καὶ τοῦτο τὸ τέλος, εὐχαί, ψαλμοὶ, καὶ ἱερῶν Γραφῶν ἀναγνώσεις, καὶ πάντα ἀπλῶς τὰ πρὸ τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν δώρων καὶ μετὰ τὸν ἁγιασμόν ἱερῶς γινόμενα καὶ λεγόμενα*»⁵⁵. Ὅλα στὴ θεία Λειτουργία προξενοῦν τὴ σωτηρία μας· οἱ εὐχές, οἱ ψαλμοί, οἱ ὕμνοι, τὰ ἀδόμενα καὶ ἀναγιγνωσκόμενα καὶ τὰ τελούμενα⁵⁶.

Ἐφόσον ὁ Χριστὸς σαρκώθηκε γιὰ μᾶς καὶ «*ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ*»⁵⁷, σταυρώθηκε καὶ ἀναστήθηκε καὶ μποροῦμε τὸ ἔργο αὐτὸ τῆς σωτηρίας νὰ τὸ κάνουμε προσωπικὴ μας ὑπόθεση μέσα στὴ θεία Λειτουργία, αὐτὸ σημαίνει πὼς γιὰ τοὺς ἀληθινὰ πιστοὺς δὲν ὑπάρχουν μυστικά καὶ ἀπόκρυφα. «*Τὰ δὲ ἐν τῇ τελετῇ τῶν δώρων γινόμενα εἰς τὴν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίαν ἀναφέρεται πάντα, ἵνα ἡμῖν ἡ αὐτῆς θεωρία πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν οὕσα τὰς ψυχὰς ἀγιάξῃ καὶ οὕτως ἐπιτήδειοι γινώμεθα πρὸς τὴν ὑπόδοχὴν τῶν ἱερῶν δώρων*»⁵⁸. Ἀρκεῖ μόνο νὰ ἔχουμε τὸν ὀφθαλμὸ τῆς διάνοιάς μας ἐκεῖ «*καὶ θεωρεῖν αὐτά, ἐνεργεῖα πάντα λογισμόν ἕτερον ἐκβαλόντας*»⁵⁹. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ νόημα ἔχουν καὶ τὰ διάφορα διακονικὰ παραγγέλματα, ὅπως «*Πρόσχωμεν*», «*Σοφία*»· νὰ μᾶς ὑπενθυμίσουν ὅτι πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ νοῦ μας στὰ πραττόμενα καὶ ψαλλόμενα καὶ ἀναγιγνωσκόμενα⁶⁰.

Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης († 1429) ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἴδια ἀφετηρία ποὺ ξεκινᾷ καὶ ὁ ἱερός Καβάσιλας, ἀπὸ τὸ ἐὰν δηλαδὴ οἱ εὐχές λέγονται ἐντὸς τοῦ

54. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 56, 70 (= PG 150, 369 A).

55. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 56 (= PG 150, 369 A).

56. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 62 (= PG 150, 372 C).

57. Ἰω. 1, 14.

58. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 64 (= PG 150, 373 A).

59. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 68 (= PG 150, 373 D).

60. ΣΚΑΛΤΣΗ Π. Ι., «Τὰ διακονικὰ παραγγέλματα καὶ ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία Λειτουργία», ἐν *Λειτουργικῆς Μελέτης* II, ἐκδ. Π. Πουρναροῦ, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 141-143.

ιεροῦ βήματος ἢ ἐκτὸς αὐτοῦ, χωρὶς νὰ ὑπεισέρχεται σὲ σχετικές θεολογικές ἐρμηνεῖες.

“Ὅταν π.χ. τελεῖται ἀρχιερατικὴ θεία Λειτουργία «ὁ δεῦτερος δὲ τῶν ἱερέων τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν ὑπὲρ τοῦ λαοῦ ἔξωθεν τοῦ ἱεροῦ βήματος εἰς ἐπήκοον ἐκφωνεῖ, εὐχόμενος μὲν ταύτην τὴν τελευταίαν εὐχὴν ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ἔργον δὲ ποιῶν τοῦ ἀρχιερέως... “Ὁμως καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ταύτην ἔνδον μυστικῶς πρὸς τὸν Θεὸν ἀναφέρει»⁶¹. Σχολιάζοντας ἐπίσης τὰ τῆς θείας προσευχῆς κάνει λόγο γιὰ τὶς μυστικὲς εὐχὲς τῆς ἱερουργίας, ἀναφερόμενος προφανῶς στὸ ἐπικλητικὸ τμήμα τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς⁶², τῆς «μυστικῆς ἔνδον εὐχῆς», ὅπως ἐπισημαίνει πιὸ κάτω⁶³. Ἀσφαλῶς ἐδῶ ὁ ἅγιος Συμεὼν δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸν τρόπο πού διαβάζεται ἡ Ἀναφορά, ἀλλὰ θέλει νὰ τονίσει τὴν ἱερότητα τῶν ὄσων γίνονται κατ’ αὐτήν. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἱερότητα καὶ μυσταγωγία ἀναδεικνύει καὶ ὁ ἀνάλογος τρόπος ἀναγνώσεως τοῦ κειμένου. Μ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια τόσο γιὰ τὴν Ἀναφορά, ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἄλλες εὐχὲς τῆς θείας Λειτουργίας θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἰσχύσουν τὰ ὅσα γράφει ὁ ἅγιος Συμεὼν γιὰ τὶς εὐχὲς τοῦ βαπτίσματος· ὅτι δηλαδή «ὀφείλει δὲ γε ὁ ἱερεὺς καὶ τὰς ἱεράς καλῶς μελετῆσαι καὶ λέγειν εὐχάς, καὶ μετὰ προσοχῆς, καὶ ἀργῶς, εἰ μὴ τις ἀνάγκη ἀναγινώσκειν ἐν ἐπηκόῳ»⁶⁴.

Ἐνα ἀπόσπασμα ὁμως ἀπὸ τὴν Ἑρμηνεία τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας μπορεῖ νὰ φωτίσει περισσότερο θεολογικὰ τὸ θέμα αὐτό. Μετὰ τὴν κοινωνία τῶν ἱερέων καὶ τῶν διακόνων ἐντὸς τοῦ βήματος γράφει· «Ὑστερον δ’ αὐθις εἰσκομισθέντων τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ θείου ἄρτου ἐν τῷ ἱερῷ ποτηρίῳ δείκνται τοῦτο πᾶσιν, ὅπερ ἐστὶν ὁ Χριστός, αὐτὸ αὐτοῦ ἀληθῶς τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα, ἃ διὰ τὸν λαὸν αὐτοῦ τὸν περιούσιον ἡμᾶς ἱερούργησε, καὶ γεύεσθαι καὶ βλέπειν καὶ ἄπτεσθαι παρέχει τε καὶ ἐφίεται. Διὸ καὶ ὁ ἱερός λαὸς ἐκ ψυχῆς ὄρα τούτον, καὶ προσκυνεῖ, καὶ τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτεῖται»⁶⁵. Τὸ ἐρώτημα βεβαίως εἶναι εὐλόγο. Ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς ἱερουργεῖ γιὰ τὸν περιούσιο λαὸ Του τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα Του καὶ ἐπιτρέπει σ’ αὐτὸν νὰ γεύεται, νὰ βλέπει καὶ νὰ ἄπτεται

61. Διάλογος, 99, PG 155, 301 C. Πρβλ. 352, PG 155, 660 A: «Ὡς ἀκροῦσθαι πάντας καὶ τούτων (τῶ ἱερῷ) συνειχεσθαι ὡς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ».

62. Διάλογος, 332, PG 155, 601A: «Πλὴν ὄρα ὡς καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν ταῖς μυστικαῖς εὐχαῖς τῆς ἱερουργίας, καὶ ἐν τοῖς διπτύχοις, καὶ ἐν τῇ τελευταίᾳ εὐχῇ, ἥτις ὀπισθάμβωνος λέγεται».

63. Διάλογος, 332, PG 155, 604 A.

64. Διάλογος, 61, PG 155, 212 C.

65. Διάλογος, 99, PG 155, 301 C.

αὐτῶν τῶν δώρων, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμποδίζει αὐτὸν τὸν περιούσιον λαὸν νὰ γνωρίζει τί λένε οἱ εὐχές τῆς θείας Λειτουργίας, οἱ ὁποῖες οὐσιαστικὰ γράφτηκαν γιὰ νὰ μᾶς προετοιμάζουν προκαθαίροντάς μας γιὰ τὴ συμμετοχὴ μας στὰ ἄχραντα μυστήρια;

Κατὰ τοὺς ἐπόμενους ὅμως αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας ἔχουμε τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐπικράτηση τῆς μουσικῆς ἀναγνώσεως. Σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ Εὐχολόγια καὶ τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις τῆς θείας Λειτουργίας πάνω ἀπὸ κάθε εὐχὴ, ὀρισμένες φορὲς πάνω καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὀπισθάμβωνο, τοποθετεῖται ἡ ἔνδειξη «*μουσικῶς*». Τὸ ἴδιο σημειώνουν καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μεταβυζαντινὰ λειτουργικὰ ὑπομνήματα, ὅπως π.χ. τὸ παλαιότερο ἀπὸ αὐτά, ἔργο τοῦ Ἰωάννου Ναθαναὴλ ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1574⁶⁶. Ἄλλα πάλι ἐπεξηγοῦν τὸ «*μουσικῶς*» τὸ ὁποῖο σημαίνει «*ἡσυχῶς*»⁶⁷, δηλαδὴ χαμηλοφῶνως, μὲ συντριβὴ καρδίας, φόβον Θεοῦ καὶ εἰρηνικὸν νοῦ.

Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ καὶ δὴ ἡ ταύτισις τοῦ «*μουσικῶς*» ἐν πολλοῖς μὲ τὸ ἀφῶνως ἢ μὲ τὴν ἀρχαία συνήθεια τῆς «*ἀποκρύψεως τῶν μυστηρίων*» λειτούργησε ἀρνητικὰ γιὰ τὴ συνοχὴ τοῦ κειμένου τῆς θείας Λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ τὴ θεολογία τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνότητος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Φαινόμενα ὅπως τὸ νὰ ἀκούγονται μόνο οἱ δοξολογικὲς ἐκφωνήσεις καὶ οἱ εὐχές νὰ ἀλλάζουν θέσιν ἢ νὰ μὴν διαβάζονται καθόλου συνετέλεσαν στὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος τῆς ἰδιωτικῆς εὐσέβειας⁶⁸. Ἐφόσον δὲν ἀκούγονταν οἱ προοριζόμενες καὶ γιὰ τοὺς ἀπλοὺς πιστοὺς εὐχές, ὁ καθένας ἔλεγε τὰ δικά του. Ἔτσι προέκυψαν καὶ οἱ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας ἰδιωτικὲς προσευχὲς ἐντὸς τῆς θείας Λειτουργίας ἢ ἡ ἀντικατάστασις τῶν παραδεδομένων εὐχῶν μὲ ψαλμοὺς καὶ τροπάρια εἰδικὰ γιὰ τὴν κάθε περίπτωσιν⁶⁹.

66. ΣΚΑΛΤΣΗ Π. Ι., «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἕλληνα ἐρμηνευτῆ τῆς θείας Λειτουργίας Ἰωάννου Ναθαναὴλ στὴ λειτουργικὴ κίνησις τῆς Μόσχας τὸν 17^ο αἰ.», ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδᾳ Θεολογικῆς Σχολῆς, Νέα Σειρά, Τμῆμα Θεολογίας, Τμητικὸ Ἀφιέρωμα στὸν ὀμότιμον καθηγητὴ Δημήτριον Τσάμη, 14 (2004) 233-246.

67. ΓΑΒΡΙΗΛ (Μητροπολίτου τῆς Μεγάλης Νοβογροδίας), Τελετουργία Ἱερὰ, ἐν Πετρούπολει ἀφ'ἠθ (1799), σσ. 115-116: «Ἐν δὲ δὴ τοῖς ψαλμωδήμασι τούτοις (ἀντίφωνα), ἀναγινώσκονται ὑπὸ τοῦ ἱερέως μουσικῶς, ἤτοι ἡσυχῶς, εὐχαί τινες».

68. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., Ἀπαντήσεις..., τόμ. Ε', σσ. 200-201. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἀπαντήσεις..., τόμ. Δ', σσ. 26-30.

69. ΣΙΜΙΣ Κ., Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας στὸν ἑλληνόφωνον χώρον κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴν περίοδον (Διπλωματικὴ Ἔργασια), Ἀθήνα 2005, σσ. 101-107. Βλ. καὶ π. ΤΖΕΡΠΟΥ Δ. Β., Λειτουργικὴ Ἀνανέωσις..., σσ. 49-50.

Μέσα σ' αυτήν την πραγματικότητα που διαμορφώθηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας υπήρχε και έντονος προβληματισμός για την αναζήτηση της παραδοσιακής λειτουργικής δεοντολογίας γύρω από το θέμα των ευχών της θείας Λειτουργίας. Ο Ευστράτιος Ἀργέντης, λόγιος της εποχής αυτής από τη Χίο, μέμφεται τους Λατίνους, τους Παπιστάς όπως γράφει χαρακτηριστικά, για τη συνήθεια που εισήγαγαν να προσεύχονται κατ' ιδίαν στη θεία Λειτουργία: «Οὔτοι γὰρ τὸν μὲν ἱερέα αὐτῶν λειτουργοῦντα ὀρῶσιν, καὶ τινὰ σχήματα αὐτοῦ ἐν τῷ λειτουργεῖν κατανοοῦσιν, οὐδὲν δὲ τῶν λεγομένων ἀκούουσιν, ἐκεῖνος γὰρ μόνος καὶ καθ' ἑαυτὸν ὑποψιθυρίζει, ὅθεν καὶ οἱ λαϊκοὶ τῶν παπιστῶν ἀπερχόμενοι εἰς τὴν λειτουργίαν, λέγουσιν ἰδεῖν λειτουργίαν καὶ παρεῖναι τῇ λειτουργίᾳ, ἀκοῦσαι δὲ λειτουργίαν οὐ λέγουσιν, ὥσπερ ἡμεῖς· οὐδὲ γὰρ ἀκούουσιν τῶν ὑπὸ τοῦ ἱερέως ψιθυριζομένων· ὅθεν, ἐξ ἀνάγκης ἕκαστος αὐτῶν κατ' ἰδίαν προσεύχεται... Ἄλλ' ἐν τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα ἐκφώνως καὶ τρανῶς ἀναγινώσκονται αἱ προσευχαὶ καὶ αἱ θεῖαι Γραφαὶ καὶ τὰ λοιπὰ ἀναγνώσματα, δὲν ἠμπορεῖ κανεὶς χωρὶς ἔγκλημα ἁμαρτίας νὰ ἀφήσῃ τὰ κοινῶς λεγόμενα καὶ νὰ εὐχεται ἢ νὰ ἀναγινώσκῃ κατ' ἰδίαν»⁷⁰.

Ἰδιαίτερος ὅμως ὁ σοφὸς αὐτὸς ἄνδρας ἀσχολεῖται μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀναγινώσκονται τὰ ἰδρυτικὰ λόγια κατὰ τὴν ἁγίαν Ἀναφοράν, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ εὐχή τῆς ἐπικλήσεως: «τώρα –γράφει– ἀναγινώσκει ὁ ἱερεὺς τὴν ἱερωτάτην καὶ φρικωδεστάτην εὐχὴν τῆς θείας ἀναφορᾶς... Ἡ γὰρ καθολικὴ ἐκκλησία πιστεύει καὶ διδάσκει, ὅτι δι' ἀρρήτων, ἀγράφων, μυστικῶν καὶ ἀνεκπομπεῦτων ἐπικλήσεων καὶ εὐχῶν, ἀγιάζονται τὰ θεῖα δῶρα, μυστικῶς δέ, καὶ οὐκ ἐκφώνως γίνεται ἡ εὐχή καὶ ἡ ἐπίκλησις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ὡς διδάσκουσι καὶ μαρτυροῦσι σύμπαντες οἱ θεῖοι Πατέρες, καὶ ὡς παρρίστησιν ἡ διηνεκής πρᾶξις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Τὰ δὲ κυριακὰ ρήματα οὐ μυστικῶς ἀναγινώσκονται, ἀλλ' ἐκφώνως προφέρονται. Διδακτικὰ γὰρ καὶ δηλωτικὰ καὶ ἐξηγητικὰ εἰσὶ, ὅθεν οὐκ ἔδει μυστικῶς λέγεσθαι»⁷¹.

Γιὰ νὰ θεμελιώσῃ μάλιστα τὸ «μυστικῶς» τῆς ἐπικλήσεως στηρίζεται κυρίως στὴ θέση τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου στὸν ὁποῖον ἦδη ἀναφερθήκαμε⁷². Φαίνεται πῶς τὸ θέμα τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν ἰδρυτικῶν λόγων,

70. *Σύνταγμα κατὰ Ἀζύμων*, ἐν Λευφίᾳ τῆς Σαξωνίας ρψξ (1760), σσ. 279-280. Βλ. καὶ π. ΤΖΕΡΠΟΥ Δ. Β., ὁ.π., σσ. 49-50.

71. Ὁ.π., σ. 280.

72. Βλ. σχόλια 38, 39.

ἀλλὰ καὶ τῆς εὐχῆς τῆς ἐπικλήσεως συνεζητεῖτο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἔτσι σ' ἓνα Συνοδικὸ Γράμμα τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου τοῦ Ἀκαρνάνος πρὸς τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Γεράσιμο, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1804, σημειώνεται ὅτι κατὰ τὴν τάξιν τὰ κυριακὰ λόγια ἐκφωνοῦνται «*λαμπρᾷ τῇ φωνῇ*», ἡ δὲ ἐπίκληση «*ἀκεραίως μὲν, ἀλλ' οὐ μεγαλοφώνως*»⁷³.

Σταθμὸ στὴν περὶ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας δεοντολογία συνιστοῦν τὰ ὅσα ἄμεσα ἢ ἕμμεσα λέγουν οἱ Κολλυβάδες στὰ πλαίσια τῆς φιλοκαλικῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς γενικότερης ἀναρριπίσεως τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν⁷⁴.

Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς Κολλυβάδες δὲν ἀσχολήθηκαν εἰδικῶς καὶ ἐπισταμένως μὲ τὸ θέμα τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας, ὅπως π.χ. ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ μνημόσυνα καὶ τὴ συνεχῆ θεία μετάληψη. Προφανῶς δὲν εἶχε τεθεῖ σὲ τόση ἔνταση, ὅπως τὰ ἄλλα δύο, καὶ τὸ ζήτημα τῶν εὐχῶν ἐθεωρεῖτο λυμένο ἀπὸ τὴν παράδοση. Τὸ ὅτι ὅμως ἀπασχολοῦσε τὸ θέμα αὐτὸ τὴν Ἐκκλησία ἀπὸ πολὺ παλαιά, ὅπως ἄλλωστε εἶδαμε, ἢ τέλος πάντων δὲν ἦταν ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τίς συζητήσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ ὅσα γράφει γιὰ τίς εὐχὰς ὁ πρωτοκορυφαῖος τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης († 1784)⁷⁵.

73. ΓΕΔΕΩΝ Μ. Ι., *Κανονικαὶ Διατάξεις*, τόμ. πρῶτος, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1888, σ. 91. Βλ. καὶ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Κ. Ν., *Ὁ χριστιανικὸς Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1969⁴, σ. 350.

74. ΦΟΥΝΤΟΥΔΗ Ι. Μ., *Λειτουργικὴ Α' Εἰσαγωγή στὴ θεία Λατρεία*, σ. 206. Γενικότερα περὶ τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος τῶν Κολλυβάδων βλ. ΜΑΣΤΡΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Η. (Ἀρχιμ.), *Ἀναγεννητικὸ κίνημα, παραφράδες τῶν Κολλυβάδων*, Ἀθήνα 1986. ΒΕΡΙΤΗ Γ., «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σμιάθου», ἐν *Ἀκτίνες* 6 (1943) 99-110. ΤΖΩΓΑ Χ., *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα* [Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, Παράρτημα 3], Θεσσαλονίκη 1969. ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Κ., *Τὸ κολλυβαδικὸ κίνημα. Ἡ τελευταία φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση*, Κατερίνη 2001. ΣΚΡΕΤΤΑ Ν. (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Κολλυβάδων*, ἐκδ. «Μυγδονία», Θεσσαλονίκη 2008². ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ Σ. Α., *Τὸ ὑμναγιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀγιολογικῆς Γραμματείας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007. ΠΑΠΟΥΔΗ Κ., *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, Ἀθήνα 1971.

75. Τμήμα τῶν περὶ εὐχῶν θέσεών του, ποὺ διασώζονται σὲ χαρτώους κώδικες μὲ πληρέστερο αὐτὸν τῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου 222 (295), 18ου αἰ., ἔχει ἐκδοθεῖ ἐπιμελεῖα Θεοδώρου Ἱερομοναχοῦ, Ἀγιορείτου, Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου (ἱεροδιακόνου), *Ἐπιτομὴ ἱερῶν κανόνων. Ἀπάνθισμα*, τόμ. Α', ἐκδ. «Ἀστήρ», σσ. 198-204. Ἀναλυτικὰ μὲ τίς θέσεις τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων Κολλυβάδων, ἀσχολοῦμαστε σὲ εἰδικὴ μελέτη ποὺ πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ σύντομα.

Εἶχαν ἀσφαλῶς ἀποψη οἱ Κολλυβάδες γιὰ τὸν τρόπο ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει ἄκριτα καὶ ἀβασάνιστα, χωρὶς βαθεῖα καὶ προσεκτικὴ μελέτη τῶν κειμένων τους, νὰ τοὺς χρεώνουμε τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη ἐπιλογή ἀνάλογα μὲ τὸ ποιά εἶναι ἡ δική μας ἐπιθυμία καὶ στάση ἀπέναντι στοῦ θέματος αὐτό⁷⁶. Ἄς ἀφήσουμε νὰ μιλήσουν τὰ ἴδια τὰ γραπτά τους, ἔχοντας πάντοτε ὑπόψιν ὅτι οἱ Κολλυβάδες ἔζησαν σὲ μίαν ἐποχὴ ὄπου, ὅπως ἤδη προαναφέραμε, εἶχε ἐπικρατήσῃ ὁ μυστικὸς τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας.

Εἰδικότερα ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης (1749-1809)⁷⁷, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἀποψη ποὺ δέχεται ὅτι δὲν ἀνεκίνησε ζητήματα λειτουργικῆς φύσεως, ὅπως

76. Κάποιοι δέχονται ὅτι οἱ Κολλυβάδες ἤθελαν τὶς εὐχὲς εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ (ΒΕΡΙΠΗ Γ., «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων...», ἐν Ἀκτίνες 6 (1943) 102. ΚΟΛΛΙΠΣΑΡΑ Ι., «Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης», ἐν Ἀκτίνες 17 (1954) 30. Περὶ τῶν θέσεων αὐτῶν τῶν Κολλυβάδων κάνουν λόγο καὶ οἱ Ἀντικολλυβάδες. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, Ὑπόμνημα εἰς εἶδος ἐπιστολῆς σταλὲν ἐκ Βουκουρεστίου τῆς Δακίας κατ' αἴτησιν τοῦ πανιερωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας Ἰωάννου Λίνδου, παροικοῦντος ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω, ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ τῶν Ἱβήρων, ἐν κώδ. Μονῆς Κουτλουμουσίου 530, φφ. 255^α-275^α. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, Ὑπόμνημα ἀξιόπιστον περὶ τοῦ ἐξ Ἰουδαίων κακόφρονος Νεοφύτου ἀναφανέντος δόγματος τῶν μνημοσύνων καὶ λοιπῶν κακοδοξιῶν αὐτοῦ, τοῦ σχίσαντος τὸν θεοῦφαντον χιτῶνα τῆς Ἐκκλησίας, ἐν κώδ. Μονῆς Κουτλουμουσίου 530, φφ. 284^α-301^β, καὶ κώδ. Σκήτης Ἁγίας Ἄνης 85.4.36, σσ. 197-218). Ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ πρακτικὴ τῆς εἰς ἐπήκοον ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν εἶναι ξένη πρὸς τοὺς Κολλυβάδες. (ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, μοναχοῦ, Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του, 1749-1809, σσ. 41-42. ΤΖΩΓΑ Χ. Σ., Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις..., σσ. 130-131). Ἡ μέχρι τώρα διαδιδόμενη ἀποψη εἶναι ὅτι οἱ Κολλυβάδες εἶναι σύμφωνοι μὲ τὴν περὶ μυστικῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν παράδοση τῶν Πατέρων (βλ. ΡΑΡΟΥΛΙΔΗΣ Σ., «Nicodeme I' Hagiorite (1749-1809)», ἐν Θεολογία 37 (1966) 579. ΜΠΑΡΟΥΣΗ Ν. (Ἀρχιμ.), «Ἡ ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σσ. 197-198. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ θέσις τῶν Κολλυβάδων ἐναντι τῶν μυστικῶν εὐχῶν», ἐν Πρωτῶτον, τ. 83, Καρυαὶ Ἁγίου Ὄρους, Ἰούλ.-Σεπτ. 2001). Τὸ ἐρώτημα βεβαίως, στοῦ ὁποῦο προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ καὶ τὸ παρὸν κείμενό μας, εἶναι τί ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὄρο «μυστικὴ ἀνάγνωσις» καὶ πῶς αὐτὴ ἐκφράζεται μέσα στὴν παράδοση καὶ τὴ θεολογία τῶν Κολλυβάδων.

77. Περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Νικόδημου βλ. ΒΑΛΛΗΝΔΡΑ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (Ἀρχιμ.), «Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης καὶ ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ὁρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας», ἐν Ἐκκλησία 37 (1960) 34-36· 50-52. ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗ Κ. (Πρωτ.), Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης καὶ τὸ λειτουργικὸ του ἔργο, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1998. ΚΡΙΚΩΝΗ Χ. Θ., Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης. Βίος καὶ συγγραφικὸν ἔργον [Σειρὰ Θεωρία καὶ Πράξις], Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2001. ΜΠΙΛΛΑΗ Ν., μοναχοῦ, Ὁσος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης (1749-1809), Ἀθήνα 1969. ΜΑΡΝΕΛΛΟΥ Γ. (Πρωτ.), Saint Nicodeme l'hagiorite (1749-1809) en tant qu'enseignant et pedagogue de la nation Grecque et de l'église Orthodoxe, Paris 1996 (=Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 64, Θεσσαλονίκη 2002). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἀγιονικοδημικὰ Μελετήματα, τόμ. Β',

καὶ αὐτὸ τῶν εὐχῶν, διότι θὰ προκαλοῦσε «τὴν δικαίαν μῆνιν τῶν ἀντιπάλων του»⁷⁸, ἔχει νὰ μᾶς δώσει πολὺ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες περὶ τοῦ ἐν λόγῳ θέματος. Ὁ κανόνας ἰθ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς Συνόδου ἀναφέρεται στὴν τάξη τῆς ἀπολύσεως τῶν κατηγουμένων καὶ τῶν ἐν μετανοίᾳ πού ἴσχυε στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία. Οἱ ὁμάδες αὐτὲς συμμετεῖχαν στὸ πρῶτο μέρος τῆς θείας Λειτουργίας καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησή των «οὕτω τῶν πιστῶν τὰς εὐχὰς γίνεσθαι τρεῖς, μίαν μὲν τὴν πρώτην διὰ σιωπῆς, τὴν δὲ δευτέραν καὶ τρίτην διὰ προσφωνήσεως πληροῦσθαι, εἴθ' οὕτω τὴν εἰρήνην δίδοσθαι»⁷⁹.

Σὲ σχετικὸ σχόλιο ὁ ἅγιος Νικόδημος σημειώνει: «καὶ ἀφ' οὗ εὐγουν ἔξω καὶ αὐτοί, νὰ γίνωνται τρεῖς εὐχαὶ τῶν πιστῶν, ἡ μία μὲν μυστικῶς, ἡ δὲ ἄλλαις δύο ἐκφώνως (τώρα δὲ δύο μόνον εὐχαὶ λέγονται τῶν πιστῶν, καὶ αὐταὶ μυστικῶς, ὡς φαίνεται ἐν ταῖς λειτουργίαις τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου)»⁸⁰. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐδῶ μὲ τὸ τότε μὲν «ἐκφώνως», τώρα δὲ «μυστικῶς» οἱ εὐχὲς τῶν πιστῶν, κάνει ἀπλῆ διαπίστωση τῆς ἐξελίξεως πού εἶχε συμβεῖ στὸ σημεῖο αὐτό, χωρὶς νὰ παίρνει προσωπικὴ θέση. Ἡ ἀναφορὰ μάλιστα στὸ «μυστικῶς» τῶν Λειτουργιῶν Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου παραπέμπει ἀσφαλῶς στὶς ἔντυπες ἐκδόσεις στὶς ὁποῖες εἶχε ἀποκρυσταλλωθεῖ ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν.

Ὁ 91ος κανόνας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου μεταξὺ τῶν θεμάτων πού θεωρεῖ ὅτι μᾶς εἶναι γνωστὰ ὄχι ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας, ἀλλὰ ἐκ τῆς τῶν Ἀπο-

⁷⁸ Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης 2007. ΠΑΣΧΟΥ Π., Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ὡς Ἀγιολόγος, Ἀθήνα 1994. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, μοναχοῦ, Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του (1749-1809), Ἀθήνα 1990³. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ ἡ νεονικολαϊτικὴ Σχολή, Γουμένισσα 2002. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου: Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ὁ Νάξιος 250 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννησίν του, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἱεραῆς Συνόδου, Νάξος 14-17 Ἰουλίου 2000 [Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τόμ. ιθ', 2004-2005], Ἀθήνα 2005. Πρακτικὰ Συμποσίου «Νικόδημου Ἀγιορείτου τοῦ Ναξίου πνευματικὴ μαρτυρία», Νάξος 8-11 Ἰουλίου 1993 [Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τόμ. ιστ', 1996-2000], Ἀθήνα 2000. Πρακτικὰ Α' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης: Ἡ ζωὴ καὶ ἡ διδασκαλία του, 250 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννησή του 190 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του (21-23 Σεπτεμβρίου 1999), τόμ. Α'-Β', ἔκδοση Ἱεροῦ Κοινοβίου Ὁσίου Νικοδήμου, Γουμένισσα 2006.

⁷⁸ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, μοναχοῦ, Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης..., σ. 41.

⁷⁹ Πηδάλιον, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 427-428.

⁸⁰ Ὁ.π., σ. 428. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν τριῶν εὐχῶν τῶν πιστῶν βλ. ΜΑΤΕΟΣ J., *La celebration de la parole...*, σσ. 171-172. ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν... (Διδ. Διατριβή), σ. 40.

στόλων παραδόσεως είναι και «τὰ τῆς ἐπικλήσεως ῥήματα ἐπὶ τῇ ἀναδείξει τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου εὐλογίας»⁸¹. Ἐρμηνεύοντας αὐτὸν τὸν κανόνα ὁ ἅγιος Νικόδημος λέγει ὅτι «αἱ μυστικαὶ εὐχαί, εὐλογίαι τε καὶ ἐπικλήσεις, αἱ ἁγιαστικαί, καὶ τελεστικαὶ τῶν μυστηρίων, ἐξ ἀγράφου παραδόσεως θέλει νὰ ἦναι καὶ ὁ Ἀρεοπαγίτης Διονύσιος ἐν τῷ ζ' κεφ. τῆς Ἐκκλησ. Ἱεραρχίας... Ὅθεν καὶ ἡ πράξις τῆς Ἐκκλησίας αἰείποτε μυστικῶς καὶ οὐχὶ ἐκφώνως, ὡς τὰ Κυριακὰ λόγια, ἀναγινώσκουσα τὰς εὐχὰς ταύτας, τὴν σιωπημένην καὶ ἄγραφον καὶ μυστικὴν ταύτην παράδοσιν αἰνίττεται»⁸².

Ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ἀναφέρονται ἀσφαλῶς στὶς τελεστικὲς εὐχές, στὴν ἐπίκληση δηλαδὴ καὶ ὄχι γενικὰ σὲ ὅλες τὶς εὐχές τῆς θείας Λειτουργίας. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ ἅγιος Νικόδημος γιὰ νὰ ἐξάρει τὴν ἱερότητα τῆς εὐχαριστιακῆς ἐπικλήσεως καὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν δώρων «μυστικῶς», μὲ τρόπο πού δὲν μπορεῖ νὰ τὸν συλλάβει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς. Συνεχίζει δηλαδὴ καὶ ὁ ἴδιος τὴν περὶ ἐπικλήσεως διαμορφωθείσα ἀπὸ τὸν 4^ο μ.Χ. αἰ. θεολογία, σὲ μία ἐποχὴ μάλιστα πού ἡ Δυτικὴ προπαγάνδα τόνιζε τὴν ἀξία τῶν ἰδρυτικῶν λόγων καὶ ὑποβάθμιζε τὴ σημασία τῆς ἐπικλήσεως⁸³.

Στὴν ἐρμηνεία τοῦ β' κανόνα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, ὅπου γίνεται λόγος περὶ «μυστικῆς ἐπιτελουμένης εὐχῆς», ἐννοεῖ γενικῶς τὴ μυσταγωγία καὶ τὴν τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας κατὰ τὴν ὁποῖαν οἱ πιστοὶ στὴν Ἐκκλησία, τὸν τόπο τῆς σύναξης, συμπροσεύχονται καὶ μυσταγωγοῦνται⁸⁴. Ὁ η' κανὼν τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ τοπικῆς Συνόδου ὀρίζει ὅτι οἱ Διάκονοι πού θυσίασαν στὰ εἰδωλα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀσκοῦν τὸ διακονικὸ τους ἔργο. Καὶ ἂν «μετὰ ταῦτα δὲ πάλιν ὠμολόγησαν τὴν εὐσέβειαν» πρέπει νὰ τιμοῦνται μὲν, ἀλλὰ «νὰ παύωσι δὲ ἀπὸ κάθε ἱεροπραξίαν ἱεροδιακονικὴν, καὶ ἀπὸ τὸ νὰ βαστάζουσι τὸν ἅγιον ἄρτον καὶ τὸ ἅγιον ποτήριον καὶ ἀπὸ τὸ νὰ κηρύττουν». Τὸ «νὰ κηρύττουν» δηλώνει κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο «τὸ νὰ ὑπαναγινώσκουν εἰς τὸν λαὸν τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, ἢ καὶ τὸ νὰ ἐκφωνοῦν μεγαλοφώνως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὰς εὐχὰς, καὶ ὄχι μυστικῶς»⁸⁵.

81. Ὁ.π., σ. 643.

82. Ὁ.π., σ. 645, σχ. 3.

83. PODSKALSKY G., *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ μεταρρύθμιση*, μτφρ. Πρωτ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, [Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης], Ἀθήνα 2005, σσ. 133, 211, 233, 266, 274, 303, 310, 347, 354, 366, 377, 413, 423, 425.

84. Πηδάλιον, σ. 654.

85. Ὁ.π., σ. 372, ὑποσ. 2.

Στό περιῶ συνεχοῦς μεταλήψεως ἔργο του ὁ ἅγιος Νικόδημος, σὲ μία ἀποτροφή του, δίδει τὴν ἐντύπωση ὅτι τάσσεται μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ «μυστικῶς» τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας. Γράφει σχετικᾶ: «Διότι καὶ αἱ εὐχαί, ἄς ἀναγινώσκει ὁ ἱερέας μυστικά, καὶ αἱ ἐκφωνήσεις καὶ ἀπλῶς ὅλαι αἱ ἱερολογίαι, ἱεροπραξίαι καὶ τάξεις ὅσαι γίνονται εἰς αὐτήν, τοῦτο φανερώνουσιν»⁸⁶. Μὲ τὸν ὄρο «εὐχαί» δὲν γνωρίζουμε βεβαίως ἂν ἀναφέρεται μόνο στὶς τελεστικὰς εὐχές τῆς ἐπικλήσεως τοῦ παναγίου Πνεύματος, ὅπως προηγουμένως ἢ σὲ ὅλες τὶς εὐχές τῆς Λειτουργίας. Δὲν μπορούμε πάντως νὰ διανοηθοῦμε ὅτι ὁ ἅγιος ἀντιφάσκει. Τὸ ὅτι ὁ ἱερέας «ἀναγινώσκει μυστικά» δὲν σημαίνει ἀφώνως. Ἀπὸ τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα ὁ ὄρος φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ «μεγαλοφώνως»· «ἀκεραίως, ἀλλ' οὐχὶ μεγαλοφώνως» εἶδαμε προηγουμένως. Δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ ἅγιος Νικόδημος νὰ δεχόταν νὰ κόβονται οἱ εὐχές τῆ στιγμῆ πού θεωρεῖ ὅτι αὐτὲς μαζί μὲ ὅλες τὶς ἄλλες λειτουργικὰς πράξεις «τοῦτο φανερώνουσιν», προετοιμάζουν δηλαδὴ τὸν πιστὸ γιὰ τὴ θεία κοινωνία.

Στὸ ἴδιο ἔργο του ἐπαναλαμβάνοντας ἓνα ἐρώτημα τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου⁸⁷ καὶ θέλοντας νὰ ἐνισχύσει τὸ ζῆλο τῶν πιστῶν γιὰ τὴ συχνὴ συμμετοχὴ τους στὴ θεία Εὐχαριστία γράφει: «ᾧ ἄνθρωπε· δὲν εἶσαι ἄξιος νὰ μεταλάβῃς; λοιπὸν οὐδὲ τὰς ἄλλας εὐχὰς τῆς λειτουργίας εἶσαι ἄξιος νὰ ἀκούσῃς»⁸⁸. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μᾶλλον δὲν ἀπαγορεύει ὁ ἅγιος τὸ ἄκουσμα τῶν εὐχῶν. Δίδει τὴν ἐντύπωση μάλιστα ὅτι αὐτὸ ἐπιβάλλεται, ὅπως ἐπιβάλλεται καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴ θεία κοινωνία⁸⁹. Ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχουν οἱ ἀπαραίτητες πνευματικὰς προϋποθέσεις καὶ νὰ προσεγγίξει κανεὶς τὸ σύνολο τῆς θείας Λειτουργίας «μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας», μὲ φόβο Θεοῦ, καθαρὸ νοῦ καὶ κατάλληλη προετοιμασία.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἅγιος Νικόδημος μιλά παιδαγωγικᾶ, γιὰ νὰ σωφρονίζονται οἱ πιστοὶ ὅπως λέγει χαρακτηριστικᾶ: «διότι ὅσοι μὲ αὐτὰ δὲν σωφρονίζο-

86. Βιβλίον ψυχοφελέστατον περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων τοῦ Χριστοῦ Μυστηρίων, ἐν Βόλφ 1971, σ. 48.

87. Ὁμιλία γ', εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολήν, PG 62, 29-30: «Πῶς ἔμεινας, καὶ οὐ μὲτέχεις τῆς τραπέζης; Ἀνάξιός εἰμι, φησίν. Οὐκοῦν καὶ τῆς κοινωνίας ἐκείνης τῆς ἐν ταῖς εὐχαῖς. Οὐ γὰρ διὰ προκειμένων μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ᾠδῶν ἐκείνων τὸ Πνεῦμα πάντοτε κάτειοι».

88. Βιβλίον ψυχοφελέστατον περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως..., σ. 52.

89. Ἀναλυτικὰ περὶ τῆς συχνότητος τῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν στὴ θεία μετάληψη βλ. ΣΚΡΕΤΤΑ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (Ἀρχιμ.), Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολυβάδων, ἐκδ. «Μυγδονία» [Σειρά: Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 7], Θεσσαλονίκη 2008.

νται, οὐδὲ μὲ περισσότερα ἠμποροῦν νὰ σωφρονισθοῦν... παρακαλῶ σας, νὰ ἔρχεσθε εἰς τὴν λειτουργίαν καὶ νὰ γίνεσθε ἄξιοι, καὶ ἐρχόμενοι νὰ εἴσθε ἔτοιμοι διὰ νὰ μεταλάβετε»⁹⁰. Ἀνάμεσα μάλιστα στὶς εὐχὲς περιλαμβάνει καὶ τὶς ψαλμωδίες θέλοντας νὰ τονίσει ὅτι ὅλα ἔχουν τὴ θέση τους στὸ μυστήριο τῆς θείας Λειτουργίας: «Ἄλλὰ λέγεις ὅτι εἶσαι ἀνάξιος· λοιπὸν ἀνάξιος εἶσαι νὰ ἀκούσης καὶ τὰς ἀγίας ἐκείνας εὐχάς, ἐπειδὴ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατεβαίνει, ὄχι μόνον εἰς τὰ μυστήρια, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ψαλμωδίας ἐκείνας... Οἱ ἀκάθαρτοι ὀφθαλμοὶ εἶναι ἀνάξιοι νὰ βλέπωσι τοιαῦτα θεάματα. Τὰ μεμολυσμένα ὠτία εἶναι ἀνάξια νὰ ἀκούωσι τοιαύτας ψαλμωδίας»⁹¹.

Καὶ σὲ ἄλλα τοῦ ἔργου ὁ ἅγιος Νικόδημος φαίνεται ὅτι δίδει πολὺ μεγάλη σημασία στὶς πνευματικὲς προϋποθέσεις πού χρειάζονται γιὰ τὴ συμμετοχὴ μας στὴ θεία Εὐχαριστία καὶ τὴν παρουσία μας στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ὅπου «βλέπομεν τόσῃν ὠραιότητῃ, τόσῃν παρρησίᾳ, τόσῃν ἀγγελολίμῃ καὶ οὐρανίαν εὐταξίαν τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερέων, τῶν ψαλτῶν, τῶν κληρικῶν καὶ ὅλων τῶν ἀδελφῶν μας χριστιανῶν, εἰς τὰ ὅποια ὅλα χαίρεται ὁ νοῦς, εὐφραίνεται ἡ ψυχὴ, κατανύγεται ἡ καρδιά, γεννῶνται δάκρυα, προξενεῖται ἡ ἀγάπη»⁹².

Πῶς ὁμως διερωτᾶται ὁ ἴδιος «ἠμποροῦν νὰ εὐγάλουν δάκρυα ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἔχουν τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν κάτω βλέποντας καὶ προσέχοντας εἰς τὰ λεγόμενα;»⁹³. Πῶς εἶναι δυνατόν οἱ πιστοὶ «νὰ προτιμοῦμεν καλλίτερα τὴν γῆν ἀπὸ τὸν οὐρανόν; τὸ παζάρι ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν; τὸ σκότος ἀπὸ τὸ φῶς; καὶ τὰ γήινα ἀπὸ τὰ οὐράνια;»⁹⁴. Ὁ ἅγιος Νικόδημος θέλει τοὺς πιστοὺς νὰ στέκονται μέσα στὴν ἐκκλησίαν μὲ εὐλάβεια, μὲ φόβο καὶ τάξη, μὲ προσοχὴ εἰς ἐκεῖνα ποὺ ἀκοῦνε, καὶ νὰ μὴν ἀφήνουν τὸ νοῦ τους νὰ «περιπατεῖ εἰς τὰ κοσμικὰ καὶ μάταια πράγματα»⁹⁵. Συνιστᾷ στοὺς ἱερεῖς νὰ μὴν βιάζονται ὅταν διαβάσουν τὶς εὐχὲς καὶ στοὺς λαϊκοὺς νὰ μὴν βγαίνουν ἀπὸ τὸ Ναὸ ὅταν τελεῖται Ἀκολουθία: «Παρακαλῶ τόσον τοὺς ἀγίους ἱερεῖς ὅσον καὶ τοὺς λαϊκοὺς χριστιανούς νὰ μὴ βιάζεσθε πότε νὰ εὐγῆτε ἀπὸ τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ οἱ μὲν ἅγιοι ἱερεῖς νὰ ἀναγινώσκετε καὶ νὰ ψάλλετε τὰς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἱερὰς ἀκολουθίας τοῦ

90. Βιβλίον ψυχωφελέστατον περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως..., σ. 53.

91. Ὁ.π., σ. 53.

92. Χρηστικότητα τῶν χριστιανῶν, ἐκδ. Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 320.

93. Ὁ.π., σ. 314.

94. Ὁ.π., σ. 321.

95. Ὁ.π., σ. 318.

ὄρθρου, τῆς θείας λειτουργίας καὶ τοῦ ἔσπερινοῦ, μὲ ἀργοπορίαν καὶ μετὰ εὐταξίας καὶ εὐλαβείας· οἱ δὲ λαϊκοὶ χριστιανοὶ νὰ ἀκούετε μὲ ἐπιμέλειαν καὶ προσοχὴν τὰ ἀναγινωσκόμενα καὶ ψαλλόμενα διὰ νὰ τὰ ἐντυπώνετε εἰς τὴν καρδίαν σας»⁹⁶.

Ἀπὸ ὅσα μέχρι τώρα ἀναφέραμε γιὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἄγιορείτη σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας, ὀδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι γι' αὐτὸν τὸ «μυστικῶς» ἢ τὸ «εἰς ἐπήκοον» τῶν εὐχῶν οὐσιαστικὰ εἶναι ἓνα ψευδοδίλημμα. Δὲν εἶναι θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐρίζουν οἱ πιστοί, διότι ἀκριβῶς σύμφωνα μὲ τὴν περὶ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας παράδοση τὸ «εἰς ἐπήκοον» δὲν ἀντιτίθεται στὸ «μυστικῶς». Ἡ λογικὴ λατρεία δὲν εἶναι θέμα τεχνικῶν ὄρων, ἀλλὰ ὀλόθερης συμμετοχῆς στὰ τελούμενα. Ὁ λόγος ποῦ εἶναι πλέον γραμμένος καὶ δημοσιευμένος, ἀποδιδόμενος μὲ συντετριμμένη καρδιά καὶ εἰρηνικὸ πνεῦμα, μᾶς προετοιμάζει γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Μᾶς δίδει τὴ δυνατότητα νὰ γευθοῦμε πραγμάτων ἀπορρήτων τὰ ὁποῖα ὁ κοινὸς νοῦς ἀδυνατεῖ νὰ ὀριοθετήσῃ καὶ ἐρμηνεύσει. Δὲν μειώνεται, οὔτε ὑποτιμᾶται τὸ μυστήριον μὲ τὸ λόγο ποῦ ἀκούγεται ἡσυχᾶ, ἀντίθετα ἀναδεικνύεται περισσότερο ἡ πνευματικότητα τῆς θείας Λειτουργίας καὶ ὁ μυσταγωγικὸς της χαρακτήρας.

Τὸ ἐκκλησίασμα κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο παρουσιάζεται ὡς ἓνα σῶμα συμπροσευχομένων ἀνθρώπων μὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ στόχο, τὴν ἄξια προσέλευσὴ των στὴ θεία Εὐχαριστία καὶ τὴν καλλιέργεια τῆς ἀγάπης μεταξὺ των. Στὴν προοπτικὴ καὶ τὴ λογικὴ αὐτὴ ἐκείνο ποῦ προέχει εἶναι ἡ ἀπὸ κοινοῦ προσφορὰ τῶν δεήσεων καὶ προσευχῶν στὸν ἐπουράνιον Θεό «μὲ κάθε προσοχὴν καὶ εὐταξίαν καὶ εὐλάβειαν, μὲ κάθε εἰρήνην καὶ ἡσυχίαν, καὶ μὲ κάθε ταπείνωσιν σώματος καὶ ψυχῆς»⁹⁷. Ὅτι ἀπαρτίζει τὴ θεία Λειτουργία, οἱ ψαλμοί, οἱ ὕμνοι, οἱ εὐχές, ὁ λόγος, τὸ μέλος, οἱ δεήσεις ἔχουν τὴν ἴδια βαρύτητα, ἀφοῦ ὅλα μαζί μᾶς προετοιμάζουν γιὰ τὸ μυστήριον καὶ τὴ θεία κοινωνία. Ἐπομένως ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ πιστοῦ, θὰ πρέπει νὰ ἐγκύψει σὲ ὅλα αὐτὰ «μυστικῶς», δηλαδὴ μυστηριακῶς, μὲ τὴν ἀνάλογη ἱερότητα, εὐλάβεια καὶ συντριβή!

Μία Λειτουργία μὲ ἀπόκρυφο λόγο κινδυνεύει νὰ γίνῃ παντομίμα καὶ διευκολύνῃ τὸν πιστό, ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ ἅγιος Νικόδημος, στὸ νὰ

96. Ὁ.π., σ. 318.

97. Ὁ.π., σ. 313.

εἶναι μὲ τὸ σῶμα «εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ μὲ τὸν νοῦν εἰς τὸ παζάρι»⁹⁸. Πιστεύουμε ὅτι στὴ σκέψη τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ἔχει προτεραιότητα ἡ ἱερωργία τοῦ λόγου, ἡ ἱεροπρεπὴς δηλαδή ἀνάγνωση, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱεροπρεπὴς ψαλμωδία. Κανεὶς δὲν ἔθεσε ποτὲ θέμα ἄφωνης ψαλμωδίας, μολονότι καὶ οἱ ὕμνοι ὑπομνηματίζουν μὲ θαυμάσιο ποιητικὸ τρόπο τὰ μυστήρια τῆς πίστεως καὶ τῆς λατρευτικῆς πράξης τῆς Ἐκκλησίας⁹⁹. Ὁρισμένοι μάλιστα ἀπὸ αὐτούς, ὅπως π.χ. ὁ χερουβικὸς ὕμνος, σὲ χειρόγραφα λέγεται «μυστικὸς ὕμνος»¹⁰⁰.

Κριτήριο ἐπομένως τοῦ ἁγίου Νικοδήμου γιὰ τὸ πῶς θὰ διαβασθοῦν οἱ εὐχὲς στὴ θεία Λειτουργία εἶναι ἡ οἰκοδομὴ καὶ ἡ ἐνότητα τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ συμπέρασμα μᾶς αὐτὸ ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἅγιος συμφωνεῖ ἀπολύτως μὲ ὅσα λέγει ὁ ἀπόστολος Παῦλος: «ἐπεὶ ἐὰν εὐλογήσης τῷ πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου πῶς ἐρεῖ τὸ ἀμὴν ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ; ἐπειδὴ τί λέγεις οὐκ οἶδε· σὺ μὲν γὰρ καλῶς εὐχαριστεῖς, ἀλλ' ὁ ἕτερος οὐκ οἰκοδομεῖται»¹⁰¹. Τὸ κείμενο αὐτό, ὅπως τονίσαμε καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, ἀποτελεῖ τὸ κλειδί γιὰ τὴ θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ ζητήματος τοῦ τρόπου ἀνάγνωσης τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας¹⁰².

98. Ὁ.π., σ. 311.

99. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., ἸΑπαντήσεις..., τόμ. Ε', σ. 196. Πρβλ. ΧΑΤΖΗΝΑΣΤΑΣΗ Κ., Ἔργο καὶ διδασκαλία τοῦ μακαριστοῦ Ἐπισκόπου Κοζάνης Διονυσίου Ψαριανοῦ. Ποιμαντικὴ, Λειτουργικὴ καὶ ὁμιλητικὴ προσέγγιση, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 116-165.

100. Ἐνδεικτικὰ βλ. PARENTI S. καὶ VELKOVSKA E., *L'Encologio Barberini gr.* 336 [Bibliotheca Ephemerides "Liturgicae" "Subsidia" 80], Roma 2000², σ. 63.

101. Α' Κορ. 14, 16-17.

102. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ἐρμηνεία εἰς τὰς ἰδ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου, τόμ. Α', ἔκδ. Ἁγίου Νικοδήμου, Ἀθήνα 1971, σ. 353.